

علی بابازاده اورموی

ایمیل:

ali.babazadeh12@gmail.com

وابستگی:

محقق و شووینیسیم پژوه

چکیده:

یحیی ذکاء نویسنده، باستان شناس و متخصص تاریخ هنر ایران بود. او از دوران جوانی و دانش آموزی به فرضیه زبان آذری کسروی تمایل پیدا کرد و به برخی پژوهش ها در این باره مبادرت ورزید و حاصل تحقیقات و دریافت های خود را در مقالاتی متعدد به رشته تحریر درآورد. نه گفتار از این دسته مقالات یحیی ذکاء در سال ۱۳۷۹ از طرف بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با عنوان «جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان» چاپ و منتشر شد. در این نوشتار سه نمونه از مقالات یحیی ذکاء با عنوان «های «دو غزل آذری تازه یافته»، «گوش کرینگان» و «گوش گلین قیه یا هرزندی» مورد بازخوانی و نقد قرار می گیرند.

مقاله «دو غزل آذری تازه یافته» به چاپ دیوان شاعری به نام بدر شروانی (۸۴۵ - ۷۸۹ ه. ق.) مربوط می گردد. این دیوان از سوی ابوالفضل هاشم اوغلی رحیماف در جزء انتشارات انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری سوسیالیستی آذربایجان چاپ و منتشر شده است. در آن دیوان دو غزل و یک ملمع وجود دارد، که به گویشی مخصوص سروده شده اند. ذکاء زبان این دو غزل را به زبان آذری مربوط دانسته و به معرفی آن مبادرت ورزیده است.

«مقاله گوش کرینگان» حاصل تحقیقات یحیی ذکاء در زمان اقامت چند ماهه در سال ۱۳۲۸ در نواحی مرزی ایران در کنار ارس می باشد. وی در این مدت یادداشت هایی در باره زبان تاتی مردم «کرینگان» از روستاهای منطقه قره داغ آذربایجان شرقی جمع آوری کرده و آن را در سال ۱۳۳۲ در تهران به چاپ رسانید.

«گوش گلین قیه یا هرزندی» عنوان مقاله ای است، که نویسنده در باره زبان مردم روستای گلین قیه از توابع مرند به نگارش درآورده است. این مقاله بر اساس اطلاعات جمع آوری شده از جانب وی در جریان سفر سال ۱۳۳۳ به این روستا تدوین شده و در آن مطالبی مشتمل بر پنج بخش «واژه نامه»، «چند نکته دستوری در باره گوش هرزندی»، «صرف چند فعل»، «ترجمه چند مثل به گوش هرزندی» و «متنی به گوش هرزندی» با ترجمه فارسی آن آمده است.

کلمات کلیدی: آذربایجان، آذری، تاتی، کرینگان، گلین قیه، ارس

استناد (آپا):

بابازاده اورموی، ع. آذری در آیین روایت های یحیی ذکاء: تحلیلی انتقادی از گزارش های میدانی و اسنادهای تاریخی. ارومیه:

فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Ali Babazadeh Urmavy

Email:

ali.babazadeh12@gmail.com

Affiliation:

Researcher and chauvinism-
researcher

Azari in the Mirror of Yahya Zaka's Narratives: A Critical Analysis of Field Reports and Historical Citations

Abstract:

Yahya Zoka was a writer, archaeologist, and art historian of Iran. Since his youth and student days, he was interested in the hypothesis of the Kasravi Azeri language, and he undertook some research on this topic, and he published the results of his research and findings in numerous articles. Nine of these articles by Yahya Zoka were published in 1990 by the Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation under the title "Essays on the Language of the Azerbaijani People." In this article, three examples of Yahya Zoka's articles, titled "Two Newly Discovered Azeri Ghazals," "Kreingan Dialect," and "Gelin-Qiyeh or Harzandi Dialect," are reviewed and criticized.

The article "Two Newly Discovered Azeri Ghazals" is related to the publication of a poetry collection named Badr Shirvani (845-789 AH). This collection was printed and published by Abolfazl Hashem-oghly Rahimov in the publications of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Azerbaijan Socialist Republic. In that divan, there are two ghazals and a mulamme, which were composed in a special dialect. Zoka has considered these two ghazals to be related to the Azeri language and has attempted to introduce it.

The "Essay on the Keringan Dialect" is the result of Yahya Zokaa's research during her stay of several months in the border areas of Iran along the Aras River in 1949. During this time, she collected notes on the Tati language of the "Keringan" people from the villages of the Qara-Dagh region of East Azerbaijan and published them in Tehran in 1953.

"The Dialect of Gelin Qiyeh or Harzandi" is the title of an article written by the author about the language of the people of Gelin Qiyeh village in Marand province. This article is based on information collected by him during his visit to this village in 1954. It contains five sections: "Dictionary", "A Few Grammatical Points About the Harzandi Dialect", "Conjugation of Several Verbs", "Translation of Several Proverbs into the Harzandi Dialect", and "Text in the Harzandi Dialect" with its Persian translation.

Key words: Azerbaijan, Azeri, Tati, Keringan, Gelinqiye, Aras

CITATION (APA):

Babazadeh Urmavy, A. Azari in the Mirror of Yahya Zaka's Narratives: A Critical Analysis of Field Reports and Historical Citations. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Əli Babazadə Urməvi

E-poçt:

ali.babazadeh12@gmail.com

Mənsubiyyət:

Tədqiqatçı və milliyyətçi-
araşdırıcı

Azəri Yəhya Zəkanın rəvayətlər aynasında: sahə hesabatları və tarixi istinadlarının tənqidi təhlili

Xülasə:

Yəhya Zəka İran yazıçısı, arxeoloqu və sənət tarixçisi idi. O, gənclik və tələbəlik illərindən Kəsrəvinin Azəri dili fərziyyəsi ilə maraqlanmış və bu mövzuda müəyyən araşdırmalar aparmış, araşdırmalarının nəticələrini və tapıntılarını çoxsaylı məqalələrdə dərc etdirmişdir. Yəhya Zəkanın bu məqalələrindən doqquzu 1990-cı ildə Dr. Mahmud Əfşar Fondu tərəfindən "Azərbaycan xalqının dili öçerkləri" adı ilə nəşr edilmişdir. Bu məqalədə Yəhya Zəkanın "Yeni kəşf edilmiş iki azəri qəzəli", "Kərinqan ləhcəsi" və "Gəlin-qiyə və ya hərzəndi ləhcəsi" adlı üç məqalə nümunəsi nəzərdən keçirilir və tənqid edilir.

"Yeni kəşf edilmiş iki azəri qəzəli" məqaləsi Bədr Şirvani (hicri 845-789) adlı şeirlər toplusunun nəşri ilə bağlıdır. Bu məcmuə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun nəşriyyatında Əbülfəzl Həşim oğlu Rəhimov tərəfindən nəşr edilmişdir. Həmin divanda iki qəzəl və bir müləmmə vardır ki, onlar xüsusi ləhcə ilə bəstələnmişdir. Zəka bu iki qəzəli azəri dili ilə bağlı hesab etmiş və onu tanıtməyə çalışmışdır.

"Kərinqan ləhcəsi haqqında esse" Yəhya Zəkanın 1949-cu ildə Araz çayı boyunca İranın sərhəddən bölgələrində bir neçə ay apardığı araşdırmaların nəticəsidir. Bu müddət ərzində o, Şərqi Azərbaycanın Qaradağ bölgəsinin kəndlərindən olan "kərinqan"ların tati dili ilə bağlı qeydlər toplayıb 1953-cü ildə Tehrandə nəşr etdirmişdir.

Müəllifin Mərənd vilayətinin Gəlin-qiyə kəndinin camaatının dilindən bəhs edən məqaləsi "Gəlin-qiyə və ya hərzəndi ləhcəsi" adlanır. Bu məqalə onun 1954-cü ildə bu kəndə səfəri zamanı topladığı məlumatlara əsaslanır. O, beş bölmədən ibarətdir: "Lügət", "Hərzəndi ləhcəsi haqqında bir neçə qrammatik məqam", "Bir neçə fellərin birləşməsi", "Bir neçə atalar sözünün hərzəndi ləhcəsinə tərcüməsi" və farsca tərcüməsi ilə "Hərzəndi ləhcəsində mətn".

Açar sözlər: Azərbaycan, Azəri, Tati, Kərinqan, Gəlin-qiyə, Araz

CITATION (APA):

Babazadə Urməvi, Ə. Azəri Yəhya Zəkanın rəvayətlər aynasında: sahə hesabatları və tarixi istinadlarının tənqidi təhlili. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Azeri Yahya Zeka'nın Anlatılarının Aynasında: Saha Raporları ve Tarihi Referanslarının Eleştirel Bir Analizi

Ali Babazade Urmevi

E-posta:

ali.babazadeh12@gmail.com

Üyelik:

Araştırmacı ve şovenizm-
araştırmacı

Özet:

Yahya Zeka, İranlı bir yazar, arkeolog ve sanat tarihçisiydi. Gençliğinden ve öğrencilik yıllarından itibaren Kesrevi'nin Azerice dili hipoteziyle ilgilenmiş ve bu konuda araştırmalar yapmış, araştırmalarının sonuçlarını ve bulgularını çok sayıda makalede yayınlamıştır. Yahya Zeka'nın bu makalelerinden dokuzu 1990 yılında Dr. Mahmud Afşar Vakfı tarafından "Azerbaycan Halkının Dili Üzerine Denemeler" başlığı altında yayınlanmıştır. Bu makalede Yahya Zeka'nın "Yeni Keşfedilen İki Azeri Gazeli", "Keringan Lehçesi" ve "Gelin-Qiyeh veya Harzandi Lehçesi" başlıklı makalelerinden üç örnek incelenmekte ve eleştirilmektedir.

"Yeni Keşfedilen İki Azeri Gazeli" başlıklı makale, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü yayınevinde Ebulfazl Haşimoğlu Rahimov tarafından basılan ve yayınlanan Bedir Şirvani (845-789 hicri) adlı şiir derlemesinin yayımlanmasıyla ilgilidir. Bu divanda, özel bir lehçeyle yazılmış iki gazel ve bir mülamme bulunmaktadır. Zeka, bu iki gazeli Azerî diline yakın görmüş ve onu tanıtmaya çalışmıştır.

"Keringan Lehçesi Üzerine Deneme", Yahya Zeka'nın 1949 yılında İran'ın Aras Nehri kıyısındaki sınır bölgelerinde geçirdiği birkaç aylık süre zarfında yaptığı araştırmaların sonucudur. Bu süre zarfında, Doğu Azerbaycan'ın Karadağ bölgesindeki köylerden "Keringan" halkının Tati dili üzerine notlar toplamış ve bunları 1953 yılında Tahran'da yayınlamıştır.

"Gelin Qiyeh veya Harzandi Lehçesi", yazarın Marand ilindeki Gelin Qiyeh köyü halkının dili hakkında yazdığı bir makalenin başlığıdır. Bu makale, yazarın 1954 yılında bu köye yaptığı ziyaret sırasında topladığı bilgilere dayanmaktadır. Beş bölümden oluşmaktadır: "Sözlük", "Harzandi Lehçesi Hakkında Birkaç Dilbilgisi Kuralı", "Bazı Fiillerin Çekimi", "Bazı Atasözlerinin Harzandi Lehçesine Çevirisi" ve Farsça çevirisiyle birlikte "Harzandi Lehçesinde Metin".

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azeri, Tati, Keringan, Gelin Qiyeh, Aras

CITATION (APA):

Babazade Urmevi, A. Azeri Yahya Zeka'nın Anlatılarının Aynasında: Saha Raporları ve Tarihi Referanslarının Eleştirel Bir Analizi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 08, Yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

مقدمه

یحیی ذکاء (۱۳۷۹ - ۱۳۰۲) در جرگه طرفداران فرضیه زبان آذری کسروی قرار دارد. وی از همان دوران جوانی و دانش-آموزی به پان‌فارسیسم و طرفداری از فرضیه آذری گرایش پیدا کرد و در این راه به مردی مصمم و اهل عمل تبدیل شد. ذکاء در نوجوانی در تبریز تحت تأثیر عمومی خود با کتاب و فرهنگ و هنر آشنا شد. این آشنایی و داشتن طبع مستعد برای خودستیزی و دیگرستایی نیازمند فضایی برای شکوفا شدن بود. با مهاجرت خانواده ذکاء به تهران این فضا برای او فراهم آمد و یحیی تحت تأثیر عواملی همچون: فضای فرهنگی این شهر، تحصیل در دبیرستان فیروز بهرام، همکلاس شدن با کسانی چون ایرج افشار، آشنایی با کسروی و افکار و نوشته‌های او به سوی ناسیونالیسم فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز ایرانی تمایل پیدا کرد و به آذری‌بازی به عنوان انگلی روییده بر کنده پان‌فارسیسم علاقه‌مند گشت و این علاقه‌مندی را تا پایان عمر با خود به هر سو کشاند.

یحیی ذکاء از زمان تحصیلات دبیرستانی به مطالعه نوشته‌های سیداحمد کسروی علاقه نشان می‌داد. به تصریح ایرج افشار همکلاس وی در دبیرستان فیروز بهرام، یحیی در همان روزهای تحصیل در شعبه ادبی دبیرستان، بعضی مسئولیت‌ها در کار چاپی نشریه‌هایی داشت، که ماهانه به نام هر ماه از سوی کسرویان انتشار می‌یافت. (رک. طباطبائی مجد، ۱۳۹۰: ۲۹۹ - ۲۹۸) او بعد از پایان تحصیلات دبیرستانی بیش از گذشته به مطالعه، انتشار و ارائه بعضی از نوشته‌های کسروی پرداخت و بعد از مرگ کسروی نیز با جدیت بیشتری به جمع‌آوری و چاپ نوشته‌های او اهتمام ورزید و به مرید تمام عیار وی بدل گردید. آثاری چون: «رساله کافنامه» (۱۳۳۱)، «زبان فارسی و راه رسا و توانا گردانیدن آن» (۱۳۳۴)، «چهل مقاله کسروی» (۱۳۳۵)، «فرهنگ کسروی» (۱۳۳۶)، «مقالات کسروی» (۱۳۳۴) و «کاروند کسروی» (۱۳۵۲) در زمره آثاری بودند که یحیی ذکاء بعد از مرگ کسروی آنها را جمع‌آوری کرده و به چاپ رساند.

ذکاء در سال ۱۳۲۸ هنگام خدمت وظیفه به آذربایجان آمد و بخشی از خدمت خود را در کناره‌های ارس گذراند. در همین ایام بود که یادداشت‌هایی در باره زبان مردم کرینگان و گلین‌قیه فراهم آورد و حاصل کار خود را در سال ۱۳۳۲ به صورت رساله‌ای به چاپ رساند و بعد از آن نیز در همین قبیل موضوعات به شبه پژوهش-هایی دست زد، که نه گفتار از همین مقالات در سال ۱۳۷۹ از سوی بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با عنوان «جستارهایی در باره زبان مردم آذربایگان» چاپ و منتشر شد. ذکاء در سال ۱۳۳۰ در رشته باستان‌شناسی دانشگاه تهران ثبت نام کرد و بر خلاف دو نوبت قبلی، که تحصیل در رشته‌های ادبیات و حقوق را ناتمام گذارده بود، تحصیل در این رشته را تا پایان ادامه داد و بعد از آن در باستان‌شناسی و تاریخ هنر ایران به تدریس پرداخت. وی در کنار چاپ و انتشار آثار کسروی، خود نیز به تدوین و چاپ برخی مطالب پرداخت. رساله «موزه‌های ایران» با همکاری محمدحسین سمسار، «خاطرات شرف‌الدوله»، «تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران»، «تاریخ زلزله‌های تبریز»، «هنر کاغذبری در ایران» و مطالبی پیرامون زبان آذری و برخی نوشته‌های متفرقه از آثار نوشتاری وی به‌شمار می‌آمدند.

ذکاء در ۲۸ دی ماه ۱۳۷۹ در تهران درگذشت و در قطعه هنرمندان آرامستان بهشت زهرا به خاک سپرده شد. (طباطبائی

مجد، ۱۳۹۰: ۳۰۰ - ۲۹۷ با تصرف و تلخیص)

جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان

کتاب «جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان» نوشته یحیی ذکاء حاوی نه مقاله او در زمینه مسائل زبانی آذربایجان است، که از سوی بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار (شماره ۷۵) چاپ و منتشر شده است. بخش اصلی کتاب و مقالات منتشره در آن به قرار زیر هستند:

۱ - زبان آذری

۲ - چرا و چگونه و کی زبان ترکی به آذربایجان راه یافت؟

۳ - بیست و دو واژه آذری از سده هفتم هجری

۴ - دو بیتی آذری از سده هفتم هجری و معنای آن

۵ - چهار رباعی و دو قطعه آذری از سده هفتم یا هشتم

۶ - دو غزل آذری تازه یافته

۷ - گویش کرینگان (تاتی)

۸ - گویش هرزندی

۹ - آرانی خواهر زبان آذری

در این مقال سه نمونه از گفتارهای یحیی ذکاء در کتاب «جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان» مورد بازخوانی و نقد قرار می گیرد.

یحیی ذکاء و مقاله «دو غزل آذری تازه یافته»

یحیی ذکاء مقاله ای با عنوان «دو غزل آذری تازه یافته» دارد، که آن را در سال ۱۳۶۵ در مجله ایران شناسی منتشر کرده است. پیدایی و انتشار این غزل ها را نیز باید در چهار چوب کشفیات جدید آذری بازان برای قطورتر کردن آثار مکتوب آذری ادعایی ارزیابی کرد. این مقاله با اشاره ای به چاپ دیوان شاعری به نام بدر شروانی (۸۴۵ - ۷۸۹ ه. ق.) از سوی ابوالفضل هاشم اوغلی رحیم اف در جزء انتشارات انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری سوسیالیستی آذربایجان چاپ و منتشر شده است؛ آغاز می گردد و ضمن آن به دو غزل و یک ملمع اشاره می شود، که به گویشی مخصوص در این دیوان وجود دارد. ذکاء در باره نظر رحیم اف پیرامون این غزل ها می نویسد:

« رحیموف در بارهٔ این غزلها و گویش [آن] چنین اظهار نظر کرده‌است که: این دو غزل بدر شیروانی با زبان تات، که یکی از گویشهای فارسی است و هم‌اکنون نیز اهالی چند روستا در اطراف باکو بدان متکلم هستند؛ تفاوت دارد. بهتر بگوییم زبان آن دو غزل زبان یا گویش تات نیست ... شاید به یکی از گویشهای مازندرانی، گیلکی و طالشی و غیره سروده شده است. » (ذکاء، ۱۳۷۹: ۹۱)

یحیی ذکاء نظر رحیم‌اف در بارهٔ این غزلها را رد کرده و معتقد است این دو غزل و یک مَلَمَع موصوف به زبان آذری، یا زبان قدیم آذربایجان سروده شده‌است. از جمله استدلال‌ات وی در این باره، استفاده از اصطلاح «کنار آب» و بخشیدن معنی مورد نظر خود به این واژه است. بدین معنی که چون در آغاز این غزلیات عبارت «و له ایضاً بزبان کنار آب» نوشته شده‌است؛ ذکاء اعتقاد دارد، که ترکیب «کنار آب» بدون اضافهٔ کنار به آب به سرزمین و نواحی کرانه‌های جنوبی رود ارس گفته می‌شده‌است. وی برای اثبات گفتهٔ خود چند جمله از کتاب‌های «نزهةالقلوب» حمدالله مستوفی و «عالم‌آرای عباسی» اسکندربیک ترکمان به عنوان شاهد مثال می‌آورد، تا از این طریق اطلاق «کنار آب» به آذربایجان، یا صفحات جنوبی ارس را مستدل سازد:

« زبان «کنار آب» که در متن دیوان به آن اشاره شده، برخلاف نظر رحیموف، زبان مازندرانی و گیلکی و طالشی، یا یکی دیگر از گویشهای ایرانی نیست و با تاتی امروز قفقاز، که خود او نیز بدان اشاره کرده‌است؛ متفاوت است، زیرا اصطلاح و ترکیب «کنار آب» (بدون اضافهٔ «کنار» به «آب») به سرزمین و نواحی کرانه‌های جنوبی رود ارس گفته می‌شده، که جزو آذربایجان بوده و زبان آن از لهجه‌های آذری شمرده می‌شده و با زبان مردم حکمرانیهای شروان و اران و قراباغ - که امروزه به عمد آذربایجان شمالی، یا آذربایجان شوروی نامیده می‌شود و سابقاً زبان آنها ارانی گفته می‌شده - تفاوت‌هایی داشته‌است. » (همان: ۹۲)

در بارهٔ نظر ذکاء در این بخش چند اشکال مهم به چشم می‌خورد:

۱ - اگر زبان بخش‌های شمالی رود ارس آن‌گونه که طوایف شووینیست ادعا می‌کنند «ارانی» بوده‌است؛ به طور قطع زبان بدر شیروانی هم که متولد شماخی، شهری با فاصلهٔ تقریبی صد کیلومتر دور از سواحل ارس و دور از کنار آب ادعایی یحیی ذکاء، باید زبان «ارانی» باشد. با این وصف چرا شاعر زبان خود را رها کرده و به آذری، که زبان خود او نیست، غزل یا مَلَمَع سروده‌است؟ بخصوص که خود یحیی ذکاء در هیمن کتاب مقاله‌ای با عنوان «آرانی خواهر زبان آذری» دارد و به تلویح و تصریح به مستقل بودن زبان ارانی از آذری معتقد است!

۲ - به کار بردن «کنار آب» در معنایی که ذکاء مدعی آن است؛ یعنی، «سرزمین و نواحی کرانه‌های جنوبی رود ارس» شاید تنها در نظر خود یحیی ذکاء و نویسندگان هم‌فکر او خریداری داشته‌باشد. در همهٔ هفت مثالی که وی از کتب مورد اشاره

آورده است «کنار آب» در معنی مطلق «ساحل» و «کناره» به کار رفته است، نه در معنی آذربایجان، یا سرزمین و نواحی کناره های جنوبی ارس! بخصوص این مثال از نزهةالقلوب جالب توجه است:

«اران. از «کنار آب» ارس تا آب کر، بین النهرین ولایت اران است.» (همان: ۹۲ - رک. : مستوفی

(حمدالله، ۱۹۱۳: ۹۱)

در این مثال کاملاً روشن است که منظور ساحل شمالی رود ارس مدّ نظر بوده و مقصود از آن مطلق ساحل می باشد، نه سرزمین های جنوبی ارس.

مثال دیگری که ذکاء از «تاریخ عالم آرای عباسی» می آورد؛ نیز قسمت شمالی رود ارس را اراده کرده است؛ نه قسمت های جنوبی آن را:

«رای عالم آرا بدان قرار گرفت، که بحوالی نخجوان، که میانه راه وان و ارزن الروم است و محلّ عبور لشکر روم، از آنجا رفته، چند روزی کنار آب ارس رحل اقامت اندازند.» (همان: ۹۲ - رک. : اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۱۲۰)

نویسنده مثال دیگری نیز از عالم آرای عباسی می آورد، که در آن نیز «کنار آب» دقیقاً در معنای سواحل و بخش های شمالی ارس می باشد:

«سلاطین زاده ها در کنار آب ارس حوالی نخجوان، مشمول نوازش و احسان از آستان اقبال آتشیان

جدا شده خوشدل و شادمانه روانه شدند.» (همان: ۹۲ - رک. : اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۱۵۴)

وقتی مصتّف عالم آرا حرف از نخجوان و حوالی آن می زند؛ معلوم است که منظورش بخش شمالی ارس است، نه بخش جنوبی. حقیقت آن است که دقت علمی طوایف شووینیست و آذری بازان آذربایجانی عمدتاً از این جنس است و چه بدبخت است کسی که با ریسمان پوسیده این موجودات شگفت انگیز به ته چاه برود و با حرف اینها برای خود بینش و هدف معین کند.

از هفت مثالی که یحیی ذکاء مرید می آورد، سه مورد به طور قطعی به ساحل شمالی ارس اشاره دارند و چهار مورد دیگر نیز چنانکه گفته شد، تنها معنی ساحل و کناره را اراده می کنند، نه سرزمین های جنوبی ارس را. این نمونه ها به شرح زیر هستند:

الف - «موغان. از گریوه سنگ بر سنگ که محاذی تومن مشکین است، تا کنار آب ارس از ولایت موغان است.» (همان: ۹۲ - رک. : مستوفی (حمدالله، ۱۹۱۳: ۹۰ - ۸۹)

ب - «ایل و الوس و اویماقات آن حدود را جمع نموده در کنار آب ارس رحل اقامت انداخته، هر کس از اویماقات قاجار و مردم تراکمت در قراباغ مانده اند، بدین طرف دلالت نموده، نزد خود آورده، نگاه دارد و از کنار آب خبردار باشند، که مبادا از رومیّه، که در گنجه و شروان اند؛ دست درازی واقع شود.» (همان: ۹۲ - رک. : اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۰۳۹)

ج - « در این وقت که موکب جهانگشای بصوب آذربایجان در حرکت آمد، منشور عاطفت باسم او عزّ صدور یافته، بدین منصب والا نوید دادند و مقرر شد، که بقرایاغ آمده؛ محال کنار آب ارس را ضبط نموده، هرگاه رایات منصوره متوجّه تسخیر آن طرف باشد؛ بموکب همایون بپیوندند. » (همان: ۹۳ - ۹۲ - به نقل از: اسکندربیک ترکمان، ۱۳۳۵: ۶۵۷ - ص ۱۰۶۵ رضوانی)

د - « نخست به دوزال و کوردشت، که دو موضع است از قرای و مواضع الکاء دزمار در کنار رود ارس بر جانب جنوبی واقع گشته، سه روز در آنجا توقف نمودند. » (همان: ۹۳ - رک. : اسکندربیک ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۲۴۲)

ملاحظه می شود، که در هر چهار مورد تتابع اضافاتی به کار رفته و کلمه ارس مضاف‌الیه آب یا رود واقع شده است و اطلاق «کنار آب» به صفحات جنوبی ارس نتیجه تفسیر به رأی خود ذکاء می باشد.

۳ - شعری که یحیی ذکاء با آب و تاب به آذری منسوب می دارد، با نمونه های دیگری که آذری بازان به عنوان اشعار آذری به خود خلق الله داده اند؛ تفاوت های کلی دارد. این اشعار به میزان زیادی به فارسی دری نزدیک است .

۴ - خود یحیی ذکاء در قرائت و معنی کردن برخی مصراع ها درمانده است، با این حال در یک چیز تردیدی ندارد: این اشعار آذری بوده و به تعبیر کسروی جز از زبان آریان نیست.

نویسنده دلیل آذری دانستن این غزل ها را وجود برخی خصوصیات آوایی، دستوری و لغوی در آن اشعار دانسته و نمونه هایی از این شباهت ها را برشمرده است. با صرف نظر از درستی یا نادرستی گفته ذکاء در باره شباهت های مورد اشاره وی، می توان گفت: کسی در وجود جزیره های تاتی زبان در جمهوری آذربایجان تردید و شکاکی ندارد. این مردمان غیر ترک تحت تأثیر عوامل گوناگون از گذشته به صورت اقلیت های زبانی در این کشور می زیسته اند و سرودن شعر به این زبان، یا به مجموعه زبان های مسمی به تاتی امری طبیعی بوده است. اشکالی که در این میان بروز می کند، این است که آذری بازان ایرانی از این اتفاق معمولی نتایج غیر معمولی می گیرند:

الف - آنها مجموعه زبان هایی تاتی با منشأ های مختلف را به زبانی ابداعی آذری منتسب می کنند و با اختراع دیگری از نوع «آذری از شهری به شهر دیگر فرق می کرده است.» اختلافات بسیار بین نمونه های پیدا شده از این قبیل زبان ها توجیه می کنند.

ب - آذری بازان وجود زبان آذری را به شمال ارس و جمهوری آذربایجان فعلی هم تعمیم می دهند، لیکن هر گاه لازم می آید بر جدایی شمال و جنوب ارس تأکید کنند، اختراع دیگری ظاهر ساخته، زبانی به نام «ارانی» عرضه می کنند و در آنجا نیز مجموع زبان های تاتی را در ذیل این زبان ناشناخته قرار می دهند. با این وجود کار آذری بازان پیوسته هروله بین آذری و ارانی است و بسته به موقعیت و نیاز های ترکی ستیزانه در باره آن دو زبان اظهار نظر می کنند.

ج - آذری بازان از وجود چند روستای غیر ترک در این سو و آن سوی ارس نتیجه می گیرند در گذشته کل آذربایجان به یک زبان ایرانی به نام آذری یا خواهر آن ارانی تکلم می کرده اند و ترکی گویی در این ایالت یک اتفاق نامقبول بوده، لهذا آذربایجانی ها

باید به زبان ایرانی رجوع کنند، اما چون این زبان ایرانی از بین رفته، چاره کار اختیار کردن فارسی به عنوان زبان اصلی ایرانی و هم‌ریشه با آذری می‌باشد.

د - وجود اشتراکات آوایی، لغوی و دستوری بین زبان‌های تاتی پراکنده در نقاط مختلف ایران و آذربایجان با زبان‌های هم‌خانواده با فارسی در ایران از نوع کردی، لری، گیلکی، تالشی و امثال اینها امری طبیعی است، همان گونه که جزایر زبانی ترکی در نواحی فارس‌نشین ایران و نیز گویش‌های مختلف ترکی در ایران دارای قواعد آوایی، لغوی و دستوری مشترک هستند.

گویش کرینگان

یحیی ذکاء رساله «گویش کرینگان» را در سال ۱۳۳۲ در تهران انتشار داد. چنانکه پیش از این نیز گفته شد ذکاء در سال ۱۳۲۸ هنگام خدمت وظیفه به آذربایجان آمد و بخشی از خدمت خود را در کناره‌های ارس گذراند و در همین ایام یادداشت‌هایی در باره زبان مردم کرینگان و گلین‌قیه فراهم آورد و حاصل کار خود را در سال ۱۳۳۲ به صورت رساله‌ای به چاپ رساند. باید توجه داشت ذکاء در این دوران تحصیلات دانشگاهی نداشته و شناخت و تخصصی در امر شناخت زبان‌ها پیدا نکرده بود و تنها تحت تأثیر انگیزه‌های فارس‌گرایانه و ترک‌ستیزانه قدم به وادی آذری‌بازی و کاوش در زبان‌های تاتی آذربایجان پرداخته بود. طبع مستعد در کنار زندگی در فضای فرهنگی آلوده و شوونیسم‌زده تهران در عصر رضاشاه و تحصیل در دبیرستان فیروز بهرام از عوامل بودند که او را واداشتند با کنار گذاردن زبان خود، خانواده خود و زبان همشهریان و هم‌ایالتی‌های خود در چند روستای تاتی زبان آذربایجان دنبال نخودسیاه‌هایی بگردد، که کسروی آدرس آنها به وی داده بود.

نویسنده در مقدمه نوشتار خود زبان‌های تاتی موجود در چند روستای آذربایجان را به آذری اختراعی کسروی پیوند زنده، نتیجه می‌گیرد این زبان به طور کامل از بین نرفته و مردم تاتی زبان بازماندگان این زبان آذری هستند. او یکی از فواید مهم تحقیق خود در باره مردم تاتی‌زبان را کشف وجود لغات آذری بسیاری می‌داند که در زبان ترکی داخل شده و ترکی پنداشته شده‌اند. (ذکاء، ۱۳۷۹: ۹۸) به گمان وی رساله «گویش کرینگان» ریشه و چگونگی بسیاری از واژه‌های آذری را که اکنون در زبان آذربایجانی بسیار یافت می‌شوند و گاهی هم ترکی پنداشته می‌شوند، باز می‌نماید. همین تفکر و نگرش موجب می‌گردد وی صدها کلمه ترکی دخیل در زبان روستاهای تاتی‌زبان را به آذری موهوم ببخشد. لغات ترکی مورد اشاره در زمره کلماتی هستند، که در سایه محاصره شدن روستاهای تاتی زبان از سوی زبان ترکی و مراوده مردم تاتی زبان با ترکان به زبان آنها راه یافته و اینک نویسنده با بزرگواری تمام به شکلی معکوس عمل کرده، لغات مذکور را به آذری مربوط می‌کند.

ذکاء رساله «گویش کرینگان» را با توضیح در باب مسائل جغرافیایی و طبیعی دهستان دزمار آغاز می‌کند و با برشمردن نام روستاهای مهم این دهستان به معرفی مکان، موقعیت طبیعی، معیشت و فعالیت اقتصادی مردم آن می‌پردازد و با اشاره به تکلم مردم این روستا به تاتی، از ترکی‌دانی آنها هم سخن می‌گوید. در این بخش علاقه نویسنده به دستکاری نحوه تلفظ نام

برخی روستاها جلب نظر می‌کند. او به اجتهاد خود نام برخی روستاهای مورد اشاره خود در منطقه دزمار را مورد تغییر و تصحیف قرار داده و شکل ظاهر آنها را به فارسی نزدیک‌تر می‌کند. تأویل «خاروانا» به «خوروانک»، «حسنو» به «حسن آباد»، «خوی‌نراو» به «خوی‌نر آباد» و «قلید» به «کلید» از این جمله هستند، لیکن نقطه اوج این جعل و تحریف را بای در کلمه «دزمار» جستجو کرد. او در این باره می‌نویسد:

«دزمار یا چنانکه در خود آذربایجان گفته می‌شود دیزمار Dizmar از نامهای بسیار کهن ایرانی و معنی آن دژماد (قلعه مادان) است و آن نخست نام دژی استوار بوده، که سپس به همه این بخش اطلاق شده‌است.
(ذکاء، ۱۳۷۹: ۹۹)

این ریشه‌شناسی مبنایی جز بافته‌های کسروی و تکیه بر پیشداوری ندارد. آذری‌بازان بی‌توجهی به ساختار چند قومیتی و طبعاً چند زبانی اتحادیه ماد، این قلمرو را که آذربایجان هم جزئی از آن است، مردمی آریایی و دارای یک زبان واحد فرض می‌کنند و همین زبان قراردادی را به عنوان پدر شرعی زبان آذری مورد ادعا معرفی می‌کنند و از این رهگذر همه کلمات دارای واجها «م» و «ر» را به ماد تأویل می‌کنند و بر این اساس است که کسروی اسامی «مراغه، مرنده، مارالان و مایان» را «جایگاه ماد» معنا می‌کند. با این سابقه، طبیعی است مرید ساده‌دل و فاقد تحصیلات و اهلیت کسروی نام یک روستای کوچک و دورافتاده یا یک محال را به ماد مربوط کند. کسروی در رساله «آذری یا زبان باستان آذربایگان»، «مار» را تلفظ ارمنی «ماد» دانسته‌بود و طبیعی بود مرید نخست او در موضوع زبان آذری در سایه تعلیمات و اکتشافات کسروی «دزمار» را به «دژماد» تأویل کند. در واقع گفته کسروی تنها مبنای کار یحیی ذکاء بوده و به جز آن هیچ قاعده زبان‌شناختی ادعای ذکاء را پشتیبانی نمی‌کند. اگر ما در باب جزء «مار» و تأویل آن به «ماد» کوتاه بیاوریم، در باب جزء «دز» مجاز به این کار نیستیم. به اظهار محمود کاشغری در دیوان لغات الترک کلمه «دژ» ترکی بوده، که به فارسی نیز راه پیدا کرده‌است. دژ یا دژ در برخی فرهنگ‌های فارسی از پهلوی daz , diz دانسته شده‌است، اما در دیوان لغات الترک به نکته جالبی درباره این واژه برمی‌خوریم. کاشغری در ذیل واژه «تیز» چنین می‌نویسد:

«هر جای بلند. هر مکان مرتفع. (فارسیان این کلمه را گرفته‌اند و قلعه‌های خود را «دژ» می‌نامند).

«(کاشغری، ۱۳۷۵: ۵۵۰-۵۴۹)

با این وصف مربوط ساختن دزمار به زبان نبوده مادی در دو هزار و چند صد سال پیش کار راحتی نبوده؛ بخصوص اینکه در ریشه‌شناسی جزء اول این کلمه پای یک زبان مدعی و قدرتمند به نام ترکی در میان است.
ذکاء می‌کوشد دامنه زبان تاتی را به دیگر نقاط هم گسترش داده و از تکلم روستاهای بسیاری در منطقه قره‌داغ سخن گوید. منبع کار او در این بخش به مانند نوشته‌های او در ذیل مدخل «آذری» در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی پیرمردان کهنسال

البته مجهول‌الهویه هستند. او نگرانی خود را از تبدیل زبان روستاهای تاتی زبان به ترکی اعلام می‌دارد و اظهار امیدواری می‌کند اقداماتی برای نگهداری این زبان و گردآوری مواد تاتی صورت گیرد. او نگرانی خود را به آن سوی ارس هم تعمیم می‌دهد و به خاطر از دست رفتن زبان تاتی در روستای اقلید در جمهوری آذربایجان و جایگزین گشتن ترکی به جای آن اظهار تأسف می‌کند.

بعد از این یحیی ذکاء شرح مفصلی مشتمل بر نقل قول‌های متعدد در باره معنای تات و تاتی می‌آورد، که البته ارتباط قابل توجهی به مسائل زبان روستاهای غیر ترک در آذربایجان ندارد. او در باب معنای این کلمه می‌نویسد:

«گروهی از دانشمندان و زبان‌شناسان «تات» را یک واژه ترکی می‌دانند و برآنند که این واژه نامی است، که از سوی ترکان به زیردستانشان داده شده، زیرا «تات» در زبان ترکی معنی «خوار، پست، بیگانه» دارد. روانشاد پروفیسور مارکوارت آلمانی واژه «تاجیک» را سرشته از دو بهر تات (= زیردست)، چیک (= ادات تصغیر ترکی) دانسته، آن را «زیردست کوچک» معنی کرده‌است و می‌گوید ترکان مردم زیردست خود، به‌ویژه ایرانیان را با این نام خوانده‌اند و از اینجاست که گروهی از ایرانی‌نژادان و پارسی‌زبانان ماوراءالنهر، که اکنون بیرون از مرزهای سیاسی ایران بسر می‌برند، با همان نام «تاجیک» که از سوی همسایه‌های ترکشان به آن‌ها داده شده‌است، نامیده می‌شوند. «(ذکاء، ۱۳۷۹: ۱۰۲)

نویسنده در پاورقی نیز به ذکر نظر هنینگ در باره واژه تاجیک پرداخته و نظر هنینگ دایر بر ترکی بودن واژه و متشکل بودن آن از «تا + چیک» را می‌آورد و به نقل از وی کلمه را به معنی «تبعه ترک» می‌داند. (همان: ۱۰۲)

ذکاء که معانی ذکر شده را مغایر با علائق نژادی - زبانی خود دانسته، می‌کوشد برای ترمیم احساسات جریحه‌دار شده خود، کلمه را به نحوی به فارسی مرتبط سازد. او به نقل از دانشمندان که ظاهراً یکی از آنها ملک‌الشعراى بهار است، تاجیک را واژه‌ای ایرانی از نوع تازیک و تازی در نظر آورده و آن را بیگانه، مردم غیر ایرانی و انیران معنی می‌کند، سپس به نقل از دانشمندان ناشناس می‌نویسد:

«می‌گویند: پس از درآمیختن ترکان آلتایی با فارسی‌زبان ماوراءالنهر، واژه «تاجیک» به همان معنی در زبان ترکی به کار رفت و ترکان، فارسی‌زبانان را در برابر ترک، تاجیک نامیدند. در واقع نامی را که ایرانیان به بیگانگان می‌داده‌اند، به خودشان بازگردانیدند. «(همان: ۱۰۳)

قول یحیی ذکاء در این بخش به نوعی نقل قول از نوشته ملک‌الشعراى بهار در این باره است و او با تغییر چند کلمه از نوشته بهار کوشیده سهمی برای خود بترشد. این اعتقاد حتی در میان نویسندگان فارسی‌گرا عمومیت ندارد. به عنوان مثال، از نظر مجتبی مینوی مراد از تاجیک و تازیک در کتب فارسی، اتباع و سکنه ایرانی در مقابل ترکان یا مغولان است. به

نوشته مینوی از مقاله‌ای که شِدر Schaefer در جشن‌نامه هفتاد سالگی گیزه F. Giese نوشته‌است؛ (لایپزیگ ۱۹۴۱، ص ۱ و مابعد) معلوم می‌شود، این اسمی است که ترکان بر ایرانیان گذاشته بودند و چنانکه عادت است، خود ایرانیان نیز این اسم را برای خود بکار می‌برده‌اند، تا خود را از ترکان فرمانروای خودشان ممتاز سازند. (مینوی، ۱۳۷۴: ۷۲۶)

جالب این است که ذکاء بعد از تلاش نافرجام برای بستن تات و تاجیک به زبان فارسی دوباره به معنی قبلی و ریشه ترکی آن رجوع کرده، می‌نویسد:

«در نوشته‌های پیشینیان همه جا تات و تاجیک و تاجیک و تازی و تازیک به معنی «غیر ترک» و «ایرانی» به کار رفته، چنانکه در دیوان لغات الترک کاشغری (تألیف ۴۶۶) «تات»، «الفارسیه» معنی شده و در کتاب اوغوزی «ده ده قورقود» (تألیف سده ۴ - ۵) مردم غیر اوغوز، به ویژه ایرانی را تات می‌نامد.» (ذکاء ۱۳۷۹: ۱۰۳)

نام بردن از کتاب «ده ده قورقود» موجب می‌شود نویسنده بر پایه تمایلات ترک‌ستیزانه خود توضیحی در باره کتاب مذکور بیاورد. او بعد از معرفی کوتاهی از کتاب «ده ده قورقود» داستان‌های کتاب را به پیرامون گنجه و بردع مربوط ساخته و از این طریق منکر هر گونه ارتباطی بین این کتاب و ترکان آذربایجان ایران گردد:

«برخی از داستانهای آن نیز در روزنامه آذربایجان ارگان فرقه دموکرات چاپ شده‌است و برخی از صاحب‌غرضان این کتاب را به زبان ترکی آذربایجانی وانمود کرده، کهن‌ترین اثر ادبی این سرزمین به‌شمار می‌آورند و پاره‌ای نتیجه‌های پوچ و نادرست از آن می‌گیرند.» (همان: ۱۰۳)

وقتی زبان ده ده قورقود همان زبان آذربایجان است؛ چگونه می‌توان ادعا کرد: این کتاب ارتباطی با آذربایجان و مردم آن ندارد. همین‌طور وقتی ده ده قورقود یک مجموعه داستانی و پهلوانی به ترکی اوغوزی است و ترکان آذربایجان و آناتولی منشعب از اوغوزها هستند؛ چگونه می‌توان این کتاب را از آذربایجان و ترکان ایرانی جدا ساخت؟! حتی نام برخی مکان‌های جغرافیایی آذربایجان ایران مانند: دزمار، قره‌داغ و دره شام در کتاب ده ده قورقود آمده و با این وصف معلوم نیست اعتقاد به تعلق ده ده قورقود به ادبیات آذربایجان از چه رو به گرفتن نتایج پوچ و نادرست از این کتاب ختم می‌گردد؟ با فرض صحت وقوع داستان‌های ده ده قورقود در گنجه و بردع و لابد عدم ارتباط کتاب مذکور با آذربایجان ایران، یک سؤال مهم در ذهن جوانه می‌زند. چگونه است نویسندگان پان‌فارسیست ایرانی همه آثار فارسی ایجاد شده چند هزار کیلومتر بیرون از مرزهای شرقی ایران امروزی و چند هزار کیلومتر بیرون از مرزهای غربی ایران امروزی را متعلق به ادبیات فارسی و مردم ایران می‌دانند، اما پیدایی کتاب ده ده قورقود در دویست کیلومتری آذربایجان را دلیل بر عدم ارتباط آن با آذربایجان ایران می‌دانند. چرا این حضرات شاعران فارسی‌سرای همان گنجه از نظامی گنجوی و مهستی گنجوی و ابوالعلاء گنجوی، یا شاعران شروان و بیلقان را جزء ادبیات فارسی و مردم ایران محسوب

می‌دارند، اما برای مرتبط دانستن کتاب ترکی نوشته شده در همان مکان‌ها با آذربایجان و ترک ایران، با مشکل نبود محمل شرعی مواجه می‌شوند.

ذکاء برای کامل‌تر ساختن نوشته خود در باره تات و تاجیک به ذکر معانی این کلمات در زبان‌های ارمنی، ترکی عثمانی، ترکی آذربایجانی (در جمهوری آذربایجان)، کردی، عربی، ترکمنی، قشقایی، گوران‌های اهل حق، حتی در زبان و بیان افسانه‌ها و مثل‌های مردم تبریز می‌پردازد، لیکن این مرور هم او را برای ترکی دانستن این کلمه متقاعد نمی‌کند:

« این چند مثال بالا تا اندازه‌ای معنی‌های گوناگون این واژه را نزد مردمان و تیره‌های گوناگون نشان می‌دهد، ولی از هیچکدام از اینها راهی به روشنی معنی واژه و اینکه از کدام زبان است، باز نمی‌شود و مقصود ما نیز در اینجا آن نیست، که معنی آن را روشن سازیم، بلکه این مثالها را از بهر آن آوردیم، که چند نکته‌ای بر دیگر نوشته‌ها بیفزاییم. باشد که در یافتن معنی آن به کار آید و سودمند افتد. » (همان: ۱۰۴)

پایان‌بخش سخنان یحیی ذکاء در باب زبان تاتی اشاره او به مردمانی بسیاری در نقاط مختلف ایران و افغانستان و آذربایجان است، که خود را تات می‌نامند و زبان ایشات تاتی نامیده می‌شود، لکن بین زبان‌های آنها فاصله بسیاری وجود دارد و تاتی زبان واحدی محسوب نمی‌گردد. او همین قاعده را در باره زبان کردی هم جاری ساخته و می‌گوید: نمی‌توان گویش‌های گوناگونی را که به نام کردی خوانده می‌شوند، زیر نام کردی فراهم آورد. او برای تبیین بیشتر مشکل در تعیین ریشه و معنی کلمه تات گریزی به ایلات کوچرو قره‌داغ نیز می‌زند و می‌گوید: آنها خود را ترک و دیگران را که بیشتر دهنشین هستند - خواه متکلم به ترکی باشند، خواه به تاتی - تات می‌نامند. همچنین ذکاء از کرد و تات نامیدن مردم نواحی شرقی و غربی از سوی مردم کرانه جنوبی رود ارس هم توجه کرده، می‌نویسد:

« مردم کرانه جنوبی رودخانه ارس مردمی را که از پل خداآفرین به آن سو (دشت مغان و آستارا) نشیمن دارند، با آنکه به ترکی گفتگو می‌کنند، «کرد» می‌نامند و از پل به این سو (جلفا و ماکو) را «تات» می‌نامند. » (همان: ۱۰۵ - ۱۰۴)

ذکاء بر همین اساس، با اطمینان تمام از کرد بودن مردم ساکن از خداآفرین تا دشت مغان سخن گفته، برای آنها تاریخ نیز می‌سازد:

« این تیره از کردان که اکنون به ترکی سخن می‌گویند و در کرانه ارس از خداآفرین تا درون دشت مغان نشیمن گرفته‌اند، از بازمانده‌های دو دسته از کردان توانند بود. دسته یکم کردانی که از سده‌های نخستین اسلامی و پیش از آن در آذربایجان نشیمن داشته و در تاریخ آذربایجان جایی برای خود باز کرده‌اند. دسته دوم کردانی که در دوره‌های بعد برای مرزبانی و جلوگیری از تاخت و تاز تیره‌های شمالی بدانجا

کوچانیده شده‌اند. از اینگونه است ایل بزرگ «قره‌چولی» که امروزه به ترکی سخن می‌گویند، ولی برخی

پیرمردان و پیرزنانشان کردی را به یاد دارند. «(همان: ۱۰۵)

ذکاء به عمد یا به سهو به معنای کلمه کرد در متون و کلام مردم در گذشته بی‌توجهی نشان می‌دهد. کرد اصلاً در زبان‌های ایرانی به معنی «بیابانگرد» و مترادف همان کلمه Nomade فرانسه است، که از ریشه Nomas یونانی بمعنی «چراننده» است و در زبان فارسی هم کرد را بمعنی «گله‌چران» بکار برده‌اند و طبیعی هم هست، زیرا که چادرنشینان همیشه گله‌دار بوده‌اند. (رک. نفیسی (سعید)، ۱۳۶۸: (ج ۱) ۱۰) به تعبیر رشید یاسمی نویسنده کتاب «کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او» نزد ایرانیان از زمان قدیم تا حال کرد بمعنی نژاد ممتاز مخصوصی نبوده‌است. کرد که می‌گفته‌اند؛ غالباً مرادشان عموم صحرانشینان، یا مردان شجاع و دلاور بوده‌است، تفاوت نژادی منظور نداشته‌اند. استرابون در کتاب ۱۵ بند هفدهم گوید: جوانان پارسی را چنان تربیت می‌کنند، که در سرما و گرما و بارندگی بردبار و ورزیده باشند. شب در هوای آزاد بحشم داری بپردازند و میوه جنگلی مثل بلوط و غیره بخورند. اینها را کردک گویند. مردم کردک از غارت زندگی میکنند و کردا بمعنی مرد جنگی دلیر است. از اینجا معلوم می‌شود که جوانان دلیر و آزموده پارسی را کردک می‌گفته‌اند، که همان کردوک و کرد باشد؛ تفاوت نژادی قائل نبوده‌اند؛ ملاک کرد شدن را دلیر بودن و پر طاقت شدن می‌دانسته‌اند. (رشید یاسمی، ۱۳۶۳: ۱۰۷ - ۱۰۶) اگر قرار بود کرد به‌کار رفته در متون گذشته در معنای ائتنیکی و امروزی آن به‌کار رود، همه فلات ایران به سیطره این قوم درمی‌آمد و این امر بیش از همه به زبان پان‌فارسیست ایرانی تمام می‌شد، که تاریخ گذشته ایران را به طور دربست به پارس و پارسی مختص دانسته‌است.

اظهارات گسترده و پیچیده از جانب یحیی ذکاء در باب معانی مختلف کلمه «تات» البته بی‌حکمت نیست و او قصد دارد با همین دستاویز مردم بسیاری در آذربایجان را با تات و کرد دانستن به آب کر ایرانی بودن وصل سازد و ترکان را در این سرزمین غریبه و بیگانه و مهاجر نشان دهد:

«پیداست این موضوع از دیده بازشناختن ایل‌های ترک‌نژاد با مردم بومی آذربایجان، که سپس ترک‌زبان گردیده‌اند؛ جالب توجه بوده، برای کسانی که در نژادشناسی کار می‌کنند، کلید و راهنمای خوبی تواند بود.

«(ذکاء، ۱۳۷۹: ۱۰۵)

معنی ساده سخن ذکاء آن است که به یاری تحریف معنای کرد و مکتوم نگه داشتن معنی آن در متون گذشته و معنای مورد نظر کلمه نزد پیشینیان، بسیاری از ساکنان آذربایجان را متشکل از تات و کرد؛ یعنی، عموزاده‌های آریایی پارسیان نشان داده و از این طریق مثلاً ایرانی بودن سرزمین و نژاد و زبان آذربایجان را گوشزد نماید و البته یک سؤال مهم را هم بی‌پاسخ بگذارد. کسروی در پی اثبات زبان آذری برای آذربایجان بود. یک لشکر قلم به مزد یا اشتباه‌کار، از جمله خود یحیی ذکاء در

کسوت پیرایه‌بند و مقلد کسروی هم برای قوام آمدن این فرضیه در صد سال اخیر کوشیده‌اند! بالاخره این آذربایجان در گذشته آذری‌زبان بوده، یا کردزبان، یا تاتی‌زبان، یا پهلوی‌زبان، یا فهلوی‌زبان، یا فارسی‌زبان، یا شهری‌زبان، یا راژی‌زبان؟! هر کدام را قبول دارید همان را تصویب کرده به ما ابلاغ کنید!

مؤلف بخش هم با عنوان «ویژگی‌های گویش کرینگان» می‌آورد و می‌کوشد اوضاع این زبان را به لحاظ لغوی یا وجود واژه‌های دخیل مورد بررسی قرار دهد. طلیعۀ سخن او در این بخش البته خواندنی است. او که پیش از این با اطمینان گویش کرینگان را باماندل آذری دانسته‌بود، در اینجا از شدت و غلظت یقین خود می‌کاهد و از احتمال بازمانده آذری بودن زبان کرینگان سخن می‌گوید. (همان: ۱۰۵) وی در این بخش از نزدیکی بسیار زبان کرینگان با زبان اوستایی سخن می‌گوید و احتمال می‌دهد بر پایه پژوهش‌های آتی در بارۀ گویش‌های تاتی آذربایجان بتوان به طور محقق گفت که همه اوستا یا بخش «گات‌ها» به زبان شمال غربی ایران؛ یعنی، آذربایجان (زبان مادی) سروده شده‌است! (همان: ۱۰۵) او سپس چند واژه تاتی و معادل‌های اوستایی آن را برای اثبات سخن خود می‌آورد، تا خوانندگان چگونگی و همبستگی این ارتباط و همانندی را دریابند. نویسنده سپس در ادعایی که با طول و عرض دانش وی سازگاری چندانی ندارد، از همانندی تاتی با زبان‌های دیگر سخن می‌گوید:

« گذشته از زبان اوستایی، میان تاتی کرینگان و گویش‌های همسایه آن، از خلخال و هرزندی و تالشی و نیم‌زبان کردی و زبان ارمنی و دیگر گویش‌های غرب ایران همبستگی نزدیک دیده می‌شود، که در سنجش واژه‌ها تا اندازه‌ی این همبستگی نموده شده‌است. پیدا است اگر این گویش‌ها، هر یک گردآوری و سپس واژه‌ها و دستورهای آنها با هم سنجیده شود، گذشته از روشن شدن چگونگی و جایگاهشان در میان زبانهای ایرانی، در گشودن بسیاری از دشواریهای فرهنگ‌ها و معنی واژه‌هایی که در آنها آورده شده‌است و همچنین در مطالعه و شناختن گویش مردم آذربایگان، که آمیخته‌ی است از بازمانده‌های نیم‌زبان آذری و ترکی، بسیار مؤثر و سودمند خواهدافتاد و نتیجه‌هایی بدست خواهدآمد، که برای زبانشناسی ایران زمین بسیار پرارزش خواهدبود. » (همان: ۱۰۶)

یعنی، آقای ذکاء همه زبان‌های خلخال و هرزندی و تالشی و کردی و ارمنی و دیگر گویش‌های غرب ایران را می‌شناخته، که بر اساس آن شناخت حکم به همبستگی زبان تاتی کرینگان با آنها داده‌است. قطعاً این گونه نبوده و خود این نویسنده بی‌فکر در ادامه نوشته خود ما را بر این امر واقف می‌گرداند و می‌پذیرد اگر هر کدام از آن زبان‌ها گردآوری و واژه‌ها و دستگاه صرفی و نحوی آنها با هم مقایسه گردد، تعلق آنها به یک خانواده زبانی اثبات می‌گردد. به واقع ذکاء امری واقع نشده را پایه کار قرار می‌دهد و با وجود مشروط کردن همبستگی آن زبان‌ها با یکدیگر به مطالعه و تطبیق پیشاپیش حکم خود را صادر می‌کند! بخش پایانی نوشته ذکاء از این هم تحفه‌تر است. او ترکی آذربایجانی را آمیخته‌ای از آذری و ترکی می‌داند. باید اعتراف کرد در این

یک رقم منصف‌تر از هم‌قطاران خود می‌باشد، چرا که آنها ترکی آذربایجانی را مخلوطی از آذری، فارسی، عربی و ترکی می‌دانند. حتی برخی از ایشان نسبت لغات ترکی در این زبان را تا بیست درصد کل واژه‌های ترکی آذربایجانی پایین می‌آورند.

یحیی ذکاء بعد از اشاره به همانندی تاتی با زبان‌های ایرانی پیرامون آذربایجان در اشارتی کوتاه با عنوان «اندازه نفوذ ترکی در گویش کرینگان» در اظهار نظری قابل پیش‌بینی می‌نویسد:

«این گویش با اینکه سالها است از هر سو و از هر جهت در محاصره و زیر تسلط زبان مردم پیرامون خود، که ترکی است، قرار گرفته، ولی بجز اندی واژه‌های ترکی، که نسبت آن به واژه‌های تاتی از صدی چهار بیشتر نیست، هیچ اثری از نفوذ زبان ترکی در آن دیده نمی‌شود و باید گفت این گویش با استواری استقلال خود را به ویژه از جهت قاعده‌های دستوری در برابر زبان ترکی نگاهداشته؛ زبون آن نگردیده‌است ... بجز نام‌واژه، چندین مصدر جعلی (فعل ترکی با علامت مصدری با فعل معین تاتی) در گویش تاتی هست، که چند نمونه از آن را در بخش سوم این کتاب آورده‌ایم. «(همان: ۱۰۷)

وی در این بخش هفده کلمه ترکی مستعمل در زبان تاتی با عنوان «برخی واژه‌های ترکی در این گویش» می‌آورد، تا از این طریق ناچیز بودن تأثیر ترکی در تاتی را اثبات کرده‌باشد. اندک بودن کلمات دخیل ترکی در تاتی هم منشأ و مرجعی به نام خاطر خطیر یحیی ذکاء دارد و او بی‌مطالعه و بی‌استدلال و تحلیل لغوی در بخش «واژه‌نامه» لغات ترکی بسیاری را بر پایه طبع کریم خود به تاتی می‌بخشد و به جبران اعتراف به این حضور لغات اندک ترکی در تاتی از رواج مصدرهای جعلی بسیار در ترکی آذربایجانی خبر می‌دهد که در نظر وی از ریشه فارسی با افزودن علامت مصدری ترکی به آنها ساخته شده‌اند. او «زارلداماخ = زاری کردن»، «سرش‌ماخ = سرخوردن» و «تولاماق = تاب دادن و فریب دادن» را به عنوان نمونه می‌آورد. (رک. همان: ۱۰۷) اگر مشکل به همین جا ختم می‌شد، قابل گذشت بود. اشکال مهم‌تر زمانی بروز می‌کند که وی در بخش «واژه‌نامه» چند صد کلمه مشهور ترکی را به تاتی می‌بخش، تا نشان دیگری از دروغ‌بافی و مصادره‌گرایی یک قلم به مزد را به نمایش بگذارد.

بخش «واژه‌های عربی در تاتی کرینگان» هم از نکته تهی نیست و نویسنده با قبول عربی بودن فقط دو درصد از واژه‌های زبان تاتی حماسه دیگری خلق می‌کند. طرفه این است که می‌کوشد با قید باقی نماندن کلمات عربی دخیل در رویه اصلی خود از تأثیرات حضور همین دو درصد هم بکاهد! (همان: ۱۰۷) نویسنده‌ای که کلّ اسمش و اسم مرادش به قاعده صد در صد عربی است و نسبت لغات عربی در زبانی فارسی، که وکیل مدافع آن گشته، در طی زمان از پنجاه درصد تا نود درصد در نوسان بوده، در اینجا نسبت لغات عربی در یک زبان به اصطلاح ایرانی را دو درصد نشان می‌دهد!

یک بخش مفصل از نوشته ذکاء در باره زبان کرینگان به دگرگونی و جا به جا شدن حروف مربوط می‌گردد. غرض وی از طرح این موضوع اثبات همبستگی زبان‌ها، نیم‌زبان‌ها و گویش‌های ایرانی با یکدیگر است. او برای نشان دادن قواعد تبدیل حروف

در زبان کرینگان جدولی ترتیب داده و در آن با آوردن قریب پانصد مثال مسئله تبدیل حروف در زبان کرینگانی را تشریح می‌کند و در آن به مقایسه تلفظ برخی واژه‌ها در فارسی و کرینگانی در اثر تبویل حروف می‌پردازد.

ذکاء در بخش «معروف و مجهول» هم بزرگواری کرده، مصوت‌های زبان ترکی را به زبان کرینگانی می‌بخشد. او با اشاره به تفاوت واو مجهول و یاء مجهول با واو و یاء معروف و فرق گذاردن بین آن دو در سخن گفتن، از جاری بودن این قاعده در کرینگانی یاد کرده و تلویحاً استفاده از این صداها در ترکی آذربایجانی را متأثر از زبان آذری معرفی می‌کند. (همان: ۱۱۱)

مقصود از واو معروف صدای «او» (مثلاً در واژه گور) و واو مجهول صدای «ُ» (گُر در معنی گور) بود و مقصود از یاء معروف صدای «ای» (مثلاً در واژه بیزار) و یاء مجهول صدای «ِ» (بِزار در معنی بیزار) می‌باشد. در بخش «قلب و حذف هم اتفاق مشابهی روی می‌دهد و نویسنده کلمات ترکی آرمود، دوریش و توربا را شکل مقلوب و محذوف امرو، درویش و توبره در کرینگانی جا می‌زند. (رک. همان: ۱۱۲)

علاقه ویژه ذکاء به مصادره مصوت‌های ترکی به همین جا ختم نمی‌شود و او در بخش «چند نکته دیگر» هم سخاوتمندان واج «ق q» و دو مصوت ترکی را به زبان کرینگانی هبه می‌کند:

«حرف «ق q» و صدای u و o که در زبان مردم آذربایگان هست و برخی گمان می‌برند از حرف‌ها و صداها و ویژه زبان ترکی است؛ در گویش کرینگان نیز دیده می‌شود و این آشکار است، که این صداها و ویژه ترکی نبوده، بلکه از باستان زمان، مردم آذربایگان مخرج این حرف‌ها را داشته‌اند.» (همان: ۱۱۲)

اگر صدای «ق q» با شکل تلفظ آن در ترکی در زبان‌های مثلاً ایرانی هم وجود داشته، چرا اکنون نیست و چرا اکنون فارسی‌زبان بر ترکی‌زبان به خاطر نحوه تلفظ «ق» خرده می‌گیرد؟! سرگذشت مصوت‌های u (در واژه اوزوم = انگور) و o (در واژه اوزوم = خودم) هم جز این نیست. این صداها غیر از ترکی در برخی زبان‌ها هم وجود دارند، لیکن زبان‌های مورد اشاره از گروه زبان‌های ایرانی پان‌فارسیست‌ها و آذری‌بازان ایرانی نیستند. اگر مطابق نظر یحیی ذکاء مردم آذربایجان از باستان زمان، مخرج این حروف را داشته‌اند، معلوم می‌گردد این مردم از باستان زمان ترک بوده‌اند!

گویش گلین‌قیه

«گویش گلین‌قیه» یا «هرزندی» کتابی است، که یحیی ذکاء آن را در سال ۱۳۳۶ به رشته تحریر درآورده‌است. وی در توضیح علت نگارش کتب اظهار می‌دارد پس از چاپ و انتشار «گویش کرینگان» چون در آن کتابچه از گویش «هرزندی» نامی برده‌شده بود و کسانی در آن باره از ذکاء سؤالاتی کرده بودند، وی در سال ۱۳۳۳ در سفری به تبریز، بر آن شد تا سری به روستای «گلین‌قیه» بزند، تا از نزدیک با مردم آنجا آشنا گردد و حاصل جستجوهای خود در باره گویش مردمان آن را در دفتری گرد

آورده، به چاپ رساند. نویسنده اظهار می‌دارد در زمان کوتاهی موفق شده تعدادی از واژه‌ها و جمله‌های هرزندی را گردآوری کند.

او در این باره به پیشقدمان جستجو در باره زبان روستاهای تات‌نشین آذربایجان هم اشاره کرده و در این باره از دکتر صادق کیا، دکتر یحیی ماهیارنوبی، دکتر منوچهر مرتضوی و عبدالعلی کارنگ به نیکی یاد می‌کند. وی سپس در باره ریشه نام این روستا کشف بدیعی عرضه کرده، می‌گوید:

« گلین قیه (Galin qaya) با صورت درست‌تر گلین قیه (صخره خاکستری) جزو بخش زنوز و شهرستان مرند است. نام این روستا ترکیبی است از واژه کل (Kul) در آذری به معنای خاکستری و قیه (qaya) به معنای صخره و کوه و رویهم؛ یعنی، صخره خاکستری و این نام ناظر است به رنگ این صخره‌ها، که در بالای این روستا بر روی هم انباشته شده‌است، ولی بنابر معمول و قاعده‌یی که در همه جای ایران جاری است، سپس مردم این نام کهن را به قالبی ریخته‌اند، که معنایی بر حسب زبان امروزی مردم آذربایگان داشته‌باشد و آن را به «گلین‌قیه»، یعنی، صخره عروس تبدیل کرده‌اند. نویسنده نام کهن و اصلی این روستا را در یک نقشه قدیمی روسی بدین صورت دیده‌است. « (ذکاء ۱۳۷۹: ۱۶۱)

باور کردنی نیست، اما واقعیت دارد و این نویسنده فاقد اهلیت علمی و فاقد صداقت و درست‌کاری، در جعل و تحریفی به این آشکاری نام ترکی یک روستا را به مدد کارخانه لغت‌سازی خاطر خود تغییر می‌دهد، تا شهادی بر نادرستی مکتب فکری و لغوی جریان آذری‌بازی باشد. منبع او برای این جعل هم به حد کافی معتبر است؛ «یک نقشه قدیمی روسی»!! معمول بر این است کتب و نقشه‌ها و دفتر و دستک دستگاه دولتی نام مکان را بر اساس آنچه مشهور بوده و بر زبان مردم آن مکان و مردم پیرامون آن جاری می‌شود، ثبت کنند و اساس همیشه زبان و نوع استعمال نام از جانب مردم است، لیکن ذکاء این قاعده را نمی‌پذیرد و ترجیح می‌دهد نامی بر پایه هوس‌ها و تمایلات نژادی - زبانی خود بسازد و در این راه به کاهدان هم زده؛ واژه «کول» ترکی را به آذری موهوم منتسب کند. کار او بی‌شبهی به مردی نیست که به دوستی رسید و از او پرسید، مگر نمرده بودی؟! دوست در جواب گفت: چرا مرده باشم، می‌بینی که حی و حاضر در کنارت هستم. مرد از در انکار درآمد؛ گفت: ولی من خبر مرگ تو را از شخص معتبر و آدم بسیار موثق شنیده‌ام!! حالا حکایت یحیی ذکاء است و نام گلین قیه و مرد معاند، که زنده بودن دوستش را می‌دید، ولی روایت منبع خبر مرگ او را بیشتر از آنچه می‌دید؛ باور داشت.

ذکاء به روال معمول خود نخست به شرح موقعیت جغرافیایی و طبیعی روستای «گلین‌قیه»، نوع معیشت مردم آن و جمعیت روستا کار خود را آغاز می‌کند و در دنباله سخن نکته‌ای نیز در باره اخلاق عمومی مردم گلین‌قیه می‌نگارد:

« مردم گلین‌قیه از نظر پاک‌نهادی و راستگویی در میان ده‌نشینان آذربایجان انگشت‌نمایند و میتوان گفت براستی نگهدارنده و وارث وفادار زبان و خویهای پاک نیاکان پاک‌زبان و پاکدل خود می‌باشند. » (ذکاء،

۱۳۷۹: ۱۶۱ / ذکاء، ۱۳۳۶: ۵۴)

مردم گلین‌قیه حتماً مردمان پاک‌نهاد و راستگو و زحمت‌کشی بوده‌اند، لیکن این صفات نیکو حاصل ارث نیاکان، یا نژاد با کیفیت آنان نبوده و نتیجه تلاش، ساده‌دلی معمول روستایی و نان حلال ناشی از کار مولد آنان بوده‌است. ذکاء مطلب را به گونه‌ای طرح می‌گوید، که گویی مردم این روستا با یک ماشین زمان از مبدأ دربار ساسانی یا مراکز فرهنگی آن در چشم بر هم زدنی در گلین‌قیه هبوط کرده و هر چه فرهنگ و تمدن و پاک‌خویی آریایی و پارسی بوده، با خود به این روستا آورده‌اند. اطلاق پاک‌نهادی و راستگویی بر ساکنان گلین‌قیه زمانی معنا پیدا می‌کند، که معتقد باشیم ساکنان روستاهای ترک‌نشین بدنهاد و دروغ‌گو بوده‌اند! پاک‌نهاد و راستگو و پاک‌زبان و پاکدل معرفی کردن این مردم معنایی جز نگاه از دریچه تعلقات نژادی ساختگی و بی‌اصل و نسب ندارد.

نویسنده بعد از ستایش از خلق و خوی اهالی غیور گلین‌قیه، نکته‌ای مغایر با خواسته آذری‌بازان در باب قدیم بودن حضور مردمان تاتی زبان در آذربایجان بر قلم می‌راند:

« گلین‌قیه‌یی‌ها در باره سابقه خود معتقدند که از طالشدن و نزدیک به صد و هشتاد سال پیش از مردم هرزند کهن بریده بدشت سرازیر شده، در بن این کوه نشیمن گرفته‌اند. » (ذکاء، ۱۳۷۹: ۱۶۲ / ذکاء، ۱۳۳۶:

۵۵ - ۵۴)

اشاره به اصالت طالشی روستاهای تاتی زبان مرند به حدّ تواتر رسیده و دیگران من جمله دکتر منوچهر مرتضوی نیز بدون توضیح و داوری به آن اشاره کرده و خیلی سریع از آن رد شده‌است. عبدالعلی کارنگ همانند ذکاء و مرتضوی منصف نبود و از همین اشارت هم دریغ ورزید و حتی مهاجرت اهالی روستاهای مورد اشاره را انکار کرد. جالب است که آذری‌بازان بنیان ادعای خود در باره زبان آذری و کهن بودن آن در آذربایجان را بر شالوده زبان مردم این چند روستای معترف به طالشی بودن و نیز چند روستا در حاشیه شرقی آذربایجان و متصل بر نواحی غیر ترک گذارده‌اند.

ذکاء به دلیل مشکل داشتن با زبان ترکی و دلتنگی از بابت ترکی بودن نام روستای تاتی‌زبان یا آذری‌زبان، وقتی پای ترکی بودن گلین‌قیه و تعیین ریشه و معنای آن پیش می‌آید، اهالی تاتی‌زبان این روستا را راوی این معناشناسی و ریشه‌شناسی معرفی کرده و از خود سلب مسئولیت می‌کند! این اظهار کراهت از نام بردن از زبان ترکی به نحو دیگری در بخش «چند نکته دستوری در باره گویش هرزندی» خودنمایی می‌کند و او هنگام صحبت از «درجه‌های صفت» دو بار به جای زبان ترکی از «زبان تبریزیان» سخن می‌گوید. (ص ۸۰) او در تشریح مقایسه زبان مردم این روستا با دیگر زبان‌های تاتی رایج در آذربایجان می‌نویسد:

«گوش گلین قیه یا هرزندی با گویشهای حسنو و دیزمار در پاره‌یی واژه‌ها و قاعده‌های دستوری و تبدیل حرفها و صداها جداییهایی دارد و بیشتر گمان ما بر اینست که این گوش به نیمزبان آذری؛ یعنی، زبان کهن آذربایجان نزدیکتر از دیگر گویشهاست و در این، واژه‌های کهن باستانی بیشتر از گویشهای دیزمار و خلخال و حسنو دیده میشود، چنانکه شادروان کسروی نیز در کتاب زبان آذری همین عقیده را تأیید کرده‌است.» (ذکاء، ۱۳۷۹: ۱۶۲ / ذکاء، ۱۳۳۶: ۵۵)

در واقع امر پیروان فرضیه آذری عقلی در همین حد دارند؛ عقلی که آنها را وامی‌دارد به تالشی و مهاجر بودن اهالی هرزندات و گلین قیه اعتراف کنند و بلافاصله زبان آنها را نزدیک‌ترین زبان به آذری؛ یعنی، زبان باستان آذربایجان معرفی کنند، سپس برای آن ادعا قاعده و فلسفه بترانند!!

نوشته‌های ذکاء و همانندان او در باره زبان آذری جز سیاه‌مشق چیز دیگری نبود. والتر برونو هنینگ خاورشناس و ایران‌شناس آلمانی از ارتباط آشکار هرزنی با زبان تالشی سخن می‌گوید. (قلی‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۶۲) او با مطرح کردن ارتباط زبان هرزنی با گویش «زازا» و بیان مثال‌هایی از گویش «زازا» و مقایسه آن با «هرزنی» می‌گوید: این تنها چکیده‌ای از خیل عظیم واژه‌های قرینه است، که می‌توان آنها را ذکر کرد و بعضی از اینها در نوع خود بی‌نظیرند و جای شکی باقی نمی‌گذارد که جایگاه هرزنی بین دو زبان تالشی و زازا می‌باشد. (همان: ۲۶۳) هنینگ می‌افزاید: به نظر می‌آید که این نتیجه با موقعیت جغرافیایی کنونی این سه زبان هماهنگی داشته‌باشد. هرزنی حقیقتاً بین تالشی در شرق و زازا در غرب واقع شده‌است. (همان: ۲۶۳) وی در باره زبان زازا نیز می‌نویسد: اگر زازا جایگاه اصلی‌اش را در دیالم (به طرف شمال و شمال شرقی ترکستان) داشته‌است، ما به این فرض برمی‌خوریم، که هرزنی نیز یک زبان گم‌کرده مکان است و جایگاهش در جنوب شرقی تالش بوده‌است، یک جایی بین تالش و سرزمین باستانی زازا. (همان: ۲۶۳) هنینگ بعد از طرح ارتباط بین هرزنی با تالشی و زازا یک نکته مهم نیز اضافه می‌کند و می‌گوید: گزارش از سرپرست آمریکایی مسیون کاتولیک به نام ویلسون S. G. Wilson در تبریز و در آغاز قرن حاضر در دست بوده‌است، که مردم هرزن از خاستگاه اصلی خود از تالش در زمان نادرشاه افشار مهاجرت کرده‌اند. این واقعه مربوط به دویست سال پیش است. به طور معمول باید به چنین گزارشی با دیده انتقادی نگریست، اما در اینجا همانطور که گفته سرپرست گروه با شواهد و مدارک زبانشناسی موافق است، ما نیز باید در پی تأیید این عبارت باشیم. (همان: ۲۶۴ - ۲۶۳) اظهار نظر نهایی هنینگ در این باره هم شنیدنی است. او می‌گوید: همه این مطالب هنوز دست ما را خالی می‌گذارند. این گویشها که به عنوان آخرین بازماندگان زبان باستانی آذربایجان فرض شده‌اند، تأثیرات وارده از استانهای دیگر را در خود نشان می‌دهند. متقابلاً ما هنوز از مدارک شفاهی که کسروی از آثار فارسی جمع آوری کرده‌بود، بی‌بهره‌ایم و هیچ چیز نتیجه‌بخشی وجود ندارد. (همان: ۲۶۴) گفتار او در باره دوبیتی‌های آذری هم شنیدنی است: چشمگیرتر از همه وضعیت رباعیات گوش قرن ۱۴ میلادی از اردبیل است، اما اردبیل تنها در حاشیه آذربایجان نزدیک تالش

قرار گرفته‌است و لهجه این رباعیات وابستگی آنها را به گویش تالشی نشان می‌دهد. (همان: ۲۶۴) سخن و داوری نهایی هنینگ در باره زبان آذری هم بسیار جالب است: سخن کوتاه اینکه با وجود همه این گویشها، [که] در اینجا ملاحظه کردیم؛ یعنی، تالشی، هرزنی، خلخال و تاکستانی، ما هنوز در آستانه آذربایجان متوقف شده‌ایم، اما از زبانی که روزگاری در خود آذربایجان بدان تکلم می‌شد؛ هیچ چیز نمی‌دانیم. (همان: ۲۶۴) آنچه از زبان هنینگ نقل شده واقعیت زبان‌های غیر ترکی رایج در چند روستای آذربایجان را تبیین می‌کند و جایی برای ادعاهای توخالی آذری‌بازان باقی نمی‌گذارد.

ذکاء در پایان مقدمه خود با مرور نام چند روستا به پایان می‌رساند؛ روستاهایی که به گمان وی در گذشته به زبان هرزندی سخن می‌گفتند و اکنون همه آنها زبان قبلی خود را فراموش کرده و به زبان ترکی آذربایجانی تکلم می‌کنند.

یحیی ذکاء در ادامه نوشته خود مطالبی در باب زبان ساکنان روستای گلین‌قیه می‌آورد. این مطالب بر پنج بخش «واژه‌نامه»، «چند نکته دستوری در باره گویش هرزندی»، «صرف چند فعل»، «ترجمه چند مثل به گویش هرزندی» و «متنی به گویش هرزندی» با ترجمه فارسی آن مشتمل می‌گردند. در باره چهار بخش اخیر انتقاد خاصی نمی‌توان مطرح کرد، لیکن برای بخش «واژه‌نامه» اشکالاتی به شرح زیر می‌توان ارائه کرد:

۱ - تکراری بودن برخی واژه‌ها و مدخل‌ها از قبیل دوست، ین (زن)، ترش، قورباغا
۲ - هرزندی به حساب آوردن لغات عربی دخیل در این زبان از قبیل: امو (عمو)، خالا (خاله)، سوب (صبح)، شمال (شومال)، قیبله (قبله = جنوب)، هیئت (حیاط)، عمارت (ایمرت)، هووز (حوض)، هموم (حمام)، تم (طعم)
استدلال ذکاء برای هرزندی دانستن این واژه‌ها تغییر شکل ظاهری کلمه عربی بعد از داخل شدن به زبان هرزندی است! اگر این استدلال من درآوردی ذکاء را بپذیریم؛ دیگر واژه دخیل معنایی نخواهد داشت و متکلمان هر زبانی می‌توانند ادعا کنند کلمات استخدام شده از دیگر زبان‌ها به دلیل تبعیت کردن از قواعد آوایی زبان مقصد دیگر دخیل و خارجی نیستند! این قاعده و پیش‌فرض بیشتر به زبان ذکاء و شرکا تمام می‌شود و آنها نمی‌توانند ادعا کنند کلمه‌ای از آذری ابداعی، فارسی یا عربی داخل ترکی آذربایجانی شده‌است!

۳ - بخشیدن لغات ترکی دخیل به زبان هرزندی
یحیی ذکاء در بخش «واژه‌نامه» تعداد زیادی از لغات معمول در زبان هرزندی را جمع‌آوری کرده و به تلویح دو هدف را تعقیب نموده‌است. هدف نخست او نشان دادن غنای لغوی زبان هرزندی و هدف ثانوی او بخشیدن لغات ترکی به آن زبان بوده‌است. یکی از ادعاها و تأکیدات آذری‌بازان مرهون بودن ترکی آذربایجانی به زبان آذری ادعایی ایشان بوده‌است. آنها برای به کرسی نشاندن این ادعا چند کار به شرح زیر انجام داده‌اند:

۱ - بخشیدن لغات ترکی به زبان موهوم آذری

۲ - تبلیغ بسیار بر کثرت لغات دخیل فارسی در ترکی آذربایجانی

۳ - بخشیدن لغات عربی مستعمل در ترکی آذربایجانی به مواد ایرانی موجود در زبان کنونی مردم آذربایجان. به بیان دیگر آنها عقیده دارند لغات عربی به وساطت فارسی به ترکی راه پیدا کرده‌اند و بر این اساس ترکی در این حوزه مدیون زبان فارسی است. یحیی ذکاء به تأسی از اسلاف خود از نوع محمدمامین ادیب‌طوسی، یحیی ماهیارنوابی، منوچهر مرتضوی و ... از این بازی سخیف لغوی برکنار نبوده و لغات ترکی بسیاری را به هرزندی به عنوان یکی از شعبات آذری بخشیده‌است. در این باره می‌توان به مثال‌های زیر اشاره کرد:

آتا، دایی، کورکن (داماد)، بجنوخ (باجناق)، گونی (هوو)، قین‌آنا، قین‌آتا، کیرپیک، قاش، دوداخ، داماخ (کام)، یغ (بیغ = سبیل)، ساچ، برچک (بیرچک = زلف)، جییر (چگر)، دالاخ (طحال)، دوست، درسک (دیرسک = آرنج)، درناخ، بود (ران)، توبوخ (قوزک پا)، دابان، ینگه، ینگه‌دیم (روی پا)، ینگه‌یری (کف پا)، پوست، پیی (پیه)، دامار، دوه، اوولاخ (بزغاله، خر، درازگوش)، تخی (گوسفند یک ساله)، شیشی (شیشک، گوسفند دوساله)، دونوز (دووز = خوک)، گابان (قابان = گراز)، ایی (آیی = خرس)، تلکی (روباه)، چورم (چرم)، درناغ (سُم)، پولک (شاشدان)، جلو (افسار)، اوهور (اوخور = آخور)، جوجه، سرچه، سفرچین (سار)، ببو (هدهد)، قنوت (بال)، بیقوش (جغد)، مرچک (مگس)، مغ‌مغ (پشه)، بیره، کنه، چه‌کوتجه (ملخ)، قرباغا، یورپوغ (برگ)، مو (مُو، تاک)، آرموت، آلو، قسی (زردآلو)، گیلانر (آلبالو)، شافدالو (شفنالو)، هولی (هلو)، اوزم (انگور)، جوز (گردو)، فندق، بادوم (بادام)، یمی‌شان (زالزالک)، کول (بوته)، قجله‌قرا، قازپوز، خییار، کدو، پخله، ماش، مرجومک، سالخم (خوشه)، یونجا، چیمن، ارون (گرمسیر)، کوییلوخ (سردسیر)، کوردو (کرت)، بیچین (درو)، اوراخ (داس)، جورجور (جنجر = خرمن‌کوب)، وُل (خرمن‌کوب سنگی)، یو (یوغ)، زمی (زمین)، توز (گرد)، قوم، ریگ، توپو (تپه)، بولوت (ابر)، آتش، اولدوز، اوتاخ (اتاق)، شوشه (شیشه)، لولوک (لوله)، دول (سطل)، مژمین (احتمالاً از ریشهٔ مجموعهٔ عربی مستعمل در ترکی آذربایجانی = سینی بزرگ)، اوجاخ (اجاق)، کمور (ذغال)، قور (جرقه)، الوو (شعله، دوشی (تشک)، بلش (بالش)، پلز (گلیم)، اوش (آش)، قوروت (کشک)، یارا (زخم)، چیچک (آبله)، شلور (شلوار)، جوراب، یوخو (یخه)، اوسدور (آستر)، تیل (نخ)، ترسیجیم (ریسمان)، تنف (طناب)، کرکی (تیشه)، سووخ (کاهگل)، کرپیچ (آجر)، گژ (گچ)، قوناخ، جندک، سس (آواز)، فُرمون (فرمان)، چودور (چادر)، الچی (اولچی = پیمانه)، اشخ (روشن)، قشنگ، اوروغ (آریغ = لاغر)، تور، کورد (کُند)، گوده (کوتاه)، توخ (سیر)، خوش، شیرین، ترش، سرین (خنک)، ایلخ (ولرم)، ابت (آباد)، اوجوز (ارزان)، قارشو (جلو)، یشل (سبز)، کوی (کبود)، قرمزی (سرخ)، ایچری، کنر (کنار)، سیز (بی، بدون)، بریاشامیش (زیست)، گرک (باید)، شیت (دیوانه)، اومود، کوغات (کاعد)، گله (گله‌قوماق)، سوغان، تورا (سبزی)، دوریش (درویش)، زهی (زائو)، موز (نوعی زنبور)، کوله (سوراخ تنور)، دودوک (نی)، زرنا، دوغ (داغ، گرم)، کار (کر)، کور، لل (لال)، داز (طاس)، دونا (دانه)، شد (شاد)، شل (شال)، کب (کباب)، بیبک (مردمک)، پل (پلو)، کوته (کته)، ...

در این باره از لغات مشکوک، یا لغات ترکی، که اثبات ترکی بودن آنها مستلزم استدلال و آوردن دلایل و شواهد بود؛ پرهیز کرده و به ذکر لغات ترکی غیر قابل انکار بسنده کردیم.

از دیگر مختصات کار یحیی ذکاء در حوزه لغت استعمال کلمات سره و گاه من در آوری از سوی وی می‌باشد. او در این راه قدم بر قدم کسروی می‌گذارد و به تبعیت از او استعمال این قبیل لغات را نشانه زایایی فارسی یا صیانت از فارسی می‌شمارد. در این باره می‌توان به لغات زیر اشاره کرد:

وات (حرف)، آک (عیب)، شوند (علت)، هوده (نتیجه)، خستوان (معترف)، نویسش (نوشتن)، جنگاچ (ظاهراً به معنی سلاح)، سان (صورت، چگونگی)، هنایش (تأثیر، اثر)، پس ماندگی (عقب‌ماندگی)، چبود (ریشه و علت)، توده (ملت)، پرک (اجازه)، بایا (شایسته)، بیوسان (منتظر)، دررفت (خرج)، آخشیج (متضاد)، سات (صفحه)، چاپاک (نشریات، چاپ شده)، جداسر (مستقل)، بخشیده (تقسیم)

نتیجه

یحیی ذکاء در زمره نخستین مقلدان و بسط دهندگان فرضیه آذری کسروی قرار دارد. او در این راه هم به انتشار آثار کسروی اهتمام ورزید و هم خود مطالبی پیرامون زبان آذری به نگارش درآورد. ذکاء وجوه اشتراک بسیاری با همفکران خود در مفکوره آذری‌بازی داشت و می‌توان مجموعه مشکلات موجود نوشته‌های آذری‌بازان را در نوشته‌های او نیز یافت. نوشته‌های ذکاء در موضوع زبان آذری، سطحی، تکراری، رونویس شده، فاقد نظم و انسجام، متناقض، بی‌اعتنا به سند و مدرک، غرض‌ورزانه و مبتنی بر تملق و نعل کردن خر کریمان زمانه بود. او با پیشداوری و صدور رأی پیش از محاکمه کار خود را پیش می‌برد. نسبت به ترکی به عنوان زبان مادری خود کینه‌توزی می‌کرد و در پی اثباتی زبانی موهوم برای گذشته زادگاه خود بود. وی همه آثار نوشتاری یافته شده در لا به لای کتب را با وجود تفاوت و اختلاف فاحش به زبانی ابداعی و قراردادی به نام آذری منتسب می‌کرد و امیدوار بود با این کار فرضیه زبان آذری را به کرسی بنشاند.

ذکاء از جمله بندگان خوشبخت خداوند بود. این آدم که از جمله نویسندگان آریامهری و از پیروان مخلص کسروی محسوب می‌شد؛ در دوران بعد از انقلاب نیز عزیز واقع شد و اباطیل او زینت بخش دایره‌المعارف بزرگ اسلامی در مدخل «آذری» قرار گرفت. علاوه بر این دانش‌نامه ایران و اسلام هم از محضر پر فیض یحیی ذکاء بهره برد و بدین سان نویسنده‌ای که دین و ایمانش معلوم نبود و یا معلوم بود و رفوزه تمام عیار هم بود؛ در عصر جمهوری اسلامی و در دوران حاکمیت مردان انقلابی؛ حرف‌های نامربوط و بی‌بنیاد خود و هم‌فکرانش را در لابلای اوراق کتب موجه و مرجعی چون دانش‌نامه ایران و اسلام و دایره‌المعارف بزرگ اسلامی جای داد، تا بیش از پیش معلوم گردد که پدیده مهم و عظیمی چون انقلاب اسلامی هم نتوانسته افکار و اندیشه‌های ناسیونالیسم افراطی فارسی را که در طول حکومت پهلوی تئوریزه شده و به صورت سنتی رایج در کشورداری و اعمال برنامه‌های فرهنگی - زبانی درآمده بود؛ از عرصه اندیشه و سیاست دور سازد.

ارجاعات:

- ذکاء، یحیی، ۱۳۷۹، جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار (شماره ۷۵)، چاپ اول
- ذکاء، یحیی، ۱۳۳۶، گویش گلین‌قیه یا هرزندی، تهران، ناشر؟، نوبت چاپ؟
- مینوی، مجتبی، ۱۳۷۴، یادنامه ابوالفضل بیهقی، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ دوم
- نفیسی، سعید، ۱۳۶۸، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران، انتشارات بنیاد، چاپ هشتم
- رشیدیاسمی، غلامرضا، ۱۳۶۳، کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم
- مستوفی، حمدالله، ۱۹۱۳، نزهه‌القلوب، به تحقیق و تصحیح گای لسترنج، لیدن (هلند)، مطبعة بریل، چاپ اول
- ترکمان، اسکندر بیگ، ۱۳۷۷، عالم‌آرای عباسی، به تصحیح دکتر محمداسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، چاپ اول
- طباطبائی مجد، غلامرضا، ۱۳۹۰، نام‌آوران آذربایجان در سده ۱۴، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول
- کاشغری، محمود، ۱۳۷۵، دیوان لغات‌الترک، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول
- قلی‌زاده، خسرو، ۱۳۸۰، زبان باستانی آذربایجان از دیدگاه هنینگ، اورمیه، مؤسسه فرهنگی آران، چاپ اول